

4. Канке В. *Этика ответственности. Теория морали будущего* / В. Канке. – М.: Логос, 2003. – 352 с.
5. Плахотный А. *Проблема социальной ответственности* / А. Плахотный. – Х.: Изд-во при Харьк. ун-те ИО «Высш. школа», 1981. – 256 с.
6. Див.: *Проблемы общей теории права и государства: [учебник для вузов]* / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М.: Изд. гр. „НОРМА-ИНФРА”, 2002. – С. 232, 259, 644-645.
7. Гоббс Т. *Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского* / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 1991. – 36 с.
8. Гольбах П. *Священная зараза или естественная история суеверия* / Политология: хрестоматия / Поль Гольбах; сост. проф. М. Василик. – М.: Гардарики, 2000. – 369 с.
9. Кант И. *Основы метафизики нравственности* / И. Кант; Сочинения; [в 6 т]. – М.: Мысль, 1965. – Т.4. – 378 с.
10. Кант И. *Критика чистого разума* / И. Кант. – М., 2001. – С. 335.
11. Вебер М. *Политика как призвание и профессия* / М. Вебер // *Избранные произведения*. – М.: Прогресс, 1990. – 697 с.
12. Йонас Г. *Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації* / Г. Йонас; [пер. з нім]. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.

УДК 352

Н. Гмурковська

магістр міжнародних відносин,
Фонд розвитку місцевої демократії
– Регіональний осередок у Любліні;

І. Каспрук

кандидат історичних наук,
Львівський університет бізнесу і права

ДОСВІД ПРОГРАМИ «ПРОЗОРА ПОЛЬЩА» ДЛЯ РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті представлено шляхи розвитку місцевого самоврядування і громадянської активності через запровадження сучасних методів управління в державній адміністрації, зокрема, принципів програми «Прозора Польща», що впроваджується у Польщі з 2004 року Фондом розвитку місцевої демократії. Також розглянуто важливість передачі найкращих здобутків програми органам місцевого самоврядування України у співпраці з українськими громадськими організаціями.

Ключові слова: місцеве самоврядування, громадянська активність, методи управління.

В статье рассматриваются пути развития местного самоуправления и гражданской активности с помощью введения современных методов управления в государственную администрацию, в частности, принципов программы «Прозрачная Польша», внедряемой в Польшу с 2004 года Фондом развития местной демократии. Также уделено внимание важности передачи лучших наработок программы органам местного самоуправления в Украине в сотрудничестве с украинскими общественными организациями.

Ключевые слова: местное самоуправление, гражданская активность, методы управления.

An article presents approaches in development of local governance and civil activity through the implementation of modern methods of management in public administration, particularly the principles of “Transparent Poland” program which is being implemented in Poland since 2004 by the Foundation for Local Democracy Development, and importance of transfer of the best achievements of the program to local governance institutions in Ukraine and cooperation with Polish non-governmental organizations.

Keywords: local governance, civil activity, management methods.

Вступ. Демократичні устрої країн Західної Європи ґрунтуються на ефективному місцевому самоврядуванні, де кожен з мешканців має змогу взяти участь в прийнятті рішень, від яких залежить його функціонування у суспільстві. Демократична держава базує свою діяльність на партнерстві з громадянами, які повинні бути свідомими своїх прав і відповідальними за свої дії. Без активної участі громадян неможливо

виробити дієві механізми участі на високому рівні громадянської спільноти в процесах прийняття рішень органами державного управління.

Постановка проблеми. Функціонування державного управління повинно відбуватися за участі місцевої громади в процесах прийняття рішень, у тому числі неурядових і громадських організацій. Активне громадянське суспільство, яке є невід'ємним елементом демократичної держави, існує тоді, коли влада здійснюється народом через своїх представників. Підготовка України до вступу в структури Європейського Союзу ставить перед органами самоврядування нові виклики – пристосовувати функціонування громадської адміністрації до стандартів країн Західної Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В процесі дослідження використано праці вітчизняних та зарубіжних вчених, присвячені питанням розвитку місцевого самоврядування в Польщі та Україні. Важливим елементом є також публікації, які висвітлювали реалізацію програми «Прозора Польща» польськими громадськими організаціями, авторами яких стали польські та українські експерти – Маріуш Сьвірк, Ярослав Черв, Гражина Лейвода-Цьвік, Віктор Донченко, Людмила Філатова та ін.

Мета дослідження. Мета дослідження полягає в аналізі шляхів розвитку місцевого самоврядування і громадянської активності через запровадження сучасних методів управління в державній адміністрації в Польщі та актуальність таких підходів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Після вдалої реформи самоврядування з 1 січня 1999 року у Польщі став обов'язковим новий трирівневий поділ територіального самоврядування: самоврядування гміни, самоврядування повіту та самоврядування воєводства. Усі три самоврядні рівні є окремими і між ними не існує ієрархічної залежності. Самоврядування складається з трьох основних елементів: адміністрації, місцевої громадськості та способу ведення управління на засадах децентралізації.

Державна (публічна) адміністрація складається з адміністрацій урядової та самоврядної. Урядова адміністрація – це комплекс управлінських органів, якими керує Рада Міністрів. Натомість самоврядна адміністрація – це адміністрація на місцевому та регіональному рівні, що є однією з основних конституційних правових норм держави. Суб'єктом самоврядування є визначена група людей – місцева громадськість, що проживає на даній території і має власні органи, покликані служити своїм мешканцям. Місцеве самоврядування адмініструє виконання завдань згідно з чинним законодавством. До найважливіших характеристик адміністрації належить те, що вона діє від імені держави і є політично залежною, здійснення заходів на підставі визначеного державою права не спрямоване на одержання прибутків, діє безперервно і стабільно з метою виконання публічних завдань [12, с. 12 015026].

Існує п'ять основних принципів функціонування самоврядування в сучасних демократичних державах. Перший – це принцип субсидіарності, який означає, що визначені завдання повинні бути дієво реалізовані визначеними органами державного управління при забезпеченні відповідними фінансовими засобами. У Польщі існує поділ публічних завдань між різними щаблями територіального самоврядування, а роль основного щабля в системі адміністрації виконує гміна. Другий з принципів – принцип децентралізації державної влади у Польщі – відображений у ст. 16 Конституції Республіки Польщі від 2 квітня 1997 року, яка надає можливість виконувати функції державного управління урядової і самоврядної адміністрацій [5, ст. 16]. Третій принцип – самостійності, який відповідно до ст. 165 Конституції уможливує самоврядуванню, яке є юридичною особою, самостійне здійснення власних та доручених публічних завдань під власну відповідальність [5, ст. 165]. Принцип представницької демократії означає, що суспільство здійснює владу за допомогою обраних собою і зі свого числа представників. Конституція РП також гарантує об'єднання громадян як в загальнодержавних, так і міжнародних організаціях, профспілках, політичних партіях, громадянських рухах та ін. на принципах добровільності і рівності громадян, що, в свою чергу, складає п'ятий принцип – свободу об'єднання [5, ст. 2].

У 1993 році Польща ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування (ЄХМС), яка регулює статус органів місцевого самоврядування щодо державної влади та у відношенні до влади інших держав і самоврядувань, що у них функціонують [13, с. 116]. Однією з головних цілей ЄХМС є пропагування ідеї місцевого самоврядування, як основного елементу демократії [4, с. 3]. Хартія гарантує стабільність принципів місцевої демократії і наголошує на тому, що місцеве самоврядування надає право і здатність місцевій громадськості спільно управляти значною частиною публічних справ [10, с. 311]. Хартія дає право і можливість самоврядним органам законним чином регулювати і керувати значною частиною громадських справ, які належать до їх компетенції, в інтересах своїх мешканців [12, с. 35]. На етапі вступу Польщі до структур Європейського Союзу велике значення мало створення прозорого, результативного і ефективного функціонуючого державного управління, яке підвищувало б стандарти життя на місцях, а також стимулювало громадянську активність.

Європейська Комісія 2001 року видала Білу Книгу «European Governance», яка була результатом продовження роботи над принципами якісного управління. Документ містить п'ять головних критеріїв доброго управління:

1) відкритість – адміністративні установи зобов'язані бути максимально прозорими для громадян і громадської думки;

2) співучасть – широка участь суспільства в управлінській роботі, на всіх рівнях публічної влади а також на всіх головних етапах здійснення публічної політики.

3) звітність – чітке визначення сфери відповідальності окремих установ, в тому числі забезпечення поділу влади між законодавчою і виконавчою владою.

4) ефективність – поліпшення управлінського потенціалу в сфері ефективного, чіткого здійснення цілей публічної політики.

5) когеренція – інтеграція управління різною державною політикою, однаковою мірою європейською як і загальнодержавними, а також між різними рівнями публічної влади [3, с. 10].

Вищезгадані критерії «European Governance» вказують на той факт, що Європейська Комісія підкреслює важливість участі неурядових і громадських організацій та представників працевлагодів і профспілок в роботі адміністрації, з чого виникає потреба побудови і розвитку громадянського та суспільного діалогу. Існує декілька основних переваг для самоврядування на основі громадянської активності: реальна ідентифікація проблем мешканців та їх правильне вирішення; мінімізація ймовірних конфліктів усередині групи інтересів з державною владою; активізація мешканців і активна участь організацій у спільному здійсненні публічних завдань для всієї місцевої громадськості [6, с. 11].

Україна вже близько двадцяти років продовжує процес посткомуністичної трансформації, а реформи в системі управління державою є сьогодні одними з найбільш актуальних. Держава з самого початку мала розроблену концепцію реформи адміністрації України, яка була прийнята у 1998 році. Заплановано дуже ефективні зміни в системі управління державою, при чому найбільшу увагу звернено на реформу державної, територіальної систем, системи місцевого самоврядування та органів виконавчої влади [7, с.8-9]. У січні 1998 року Україна ратифікувала ЄХМС. Застосування записаних у ній норм та європейського досвіду, пов'язаного з територіально-управлінською системою держави, є необхідною умовою на шляху інтеграції України з ЄС. 2009 року Міністерством регіонального розвитку і будівництва України була опрацьована Концепція державної регіональної політики. Вона стосується рекомендацій у сфері реалізації стратегічних викликів, які виникли перед Україною останніми роками. Концепція визначає принципи сучасної ефективної регіональної політики України, головною метою якої є створення умов, що впливають на покращення якості життя громадян через розвиток – у широкому розумінні – і внутрішню регіональну інтеграцію України у всіх сферах, використовуючи для цього потенціал країни. Під час опрацювання рекомендацій, що містяться в цьому документі, міністерство використало не лише вже існуючі досягнення власних державних реформ і деяких європейських держав, але також скористалося досвідом Ради Європи, Конгресу місцевої і регіональної влади Європи та інших організацій [9, ст. 1 і ст. 2].

Проект закону «Про новий територіальний устрій України» передбачає зміну всієї системи поділу влади і повноважень, а також підсилення ролі самоврядування з поділом на три шаблі органів територіального самоврядування: громада-район-регіон. Найбільші компетенції, можливості та фінансування, відповідно до європейських стандартів, повинні мати органи місцевого самоврядування найнижчого рівня, тому що саме вони повинні безпосередньо служити місцевій спільноті. При поділі територіального самоврядування основною одиницею має бути місцева громадськість, яка об'єднує мешканців одного чи кількох населених пунктів, що володіє певною територією, власним майном, визначеним і гарантованим бюджетом та визначеною системою управління, за допомогою якої функціонує дане самоврядування [11, с. 17–18].

В Україні до найважливіших проблем регіональної політики належать: надто велика кількість одиниць територіального самоврядування (ОТС) на найнижчому рівні, що впливає на неефективність управління і контролю; розходження в компетенціях окремих ОТС; часте дублювання однією ОТС компетенцій інших ОТС на цьому самому адміністративному рівні. Ці проблеми створюють бар'єри, що утруднюють дієвість поділу прав і компетенції, а також співпраці між різними шаблями влади, законодавчою владою і виконавчою на місцевому рівні.

Хоча був ухвалений Закон «Про місцеве самоврядування в Україні», але так і не закінчено підсилення та передача повноважень і обов'язків органам місцевого самоврядування на рівні районів, як і запровадження регіонального самоврядування на рівні областей. Великий вплив на затримку впровадження реформи державного управління в Україні має політична ситуація та фінансова криза останніх років.

Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачає різні форми співпраці самоврядних органів з громадськістю: референдум, загальні зустрічі за місцем проживання, місцеві ініціативи, громадські консультації а також місцеві об'єднання мешканців. Структури третього сектора організуються з ініціативи активних громадян, для яких діяльність на користь громадянина становить один з головних напрямків

розвитку держави. Найчисленнішу і найбільш диференційовану групу третього сектора в Україні складають громадські організації, діяльність яких регулює закон «Про об'єднання громадян» від 1992 року.

Громадянське суспільство показало свою активність і дієвість під час помаранчевої революції, але, на жаль, і надалі має дуже слабкий вплив на процес політичного розвитку України. Державна влада не помічає в громадських організаціях партнерів для співпраці у сфері ведення місцевої політики або навіть при наданні соціальних послуг. У цій сфері Україні бракує досвіду і знань, які можуть її передати європейські держави. Необхідним є звернення уваги на потребу співпраці та формування постійних партнерств з органами державного управління, які становлять один з головних принципів демократії згідно з європейськими стандартами, через постійні інформаційні кампанії, що інформують про розвиток активного громадянського суспільства. Головним бар'єром у розвитку і підсиленні діяльності організацій громадянського суспільства є, часто майже повна відсутність місцевих джерел фінансування і велика залежність громадських організацій від міжнародних структур.

Корисним у цій ситуації може бути досвід програми «Прозора Польща». У 2004 р. завдяки активному розвитку громадянського суспільства знизу появилася ініціатива ЗМІ та громадських організацій стосовно покращення самоврядної системи в Польщі. Для Програми проти корупції Фонду ім. Стефана Баторія була опрацьована «Модель прозорої гміни», яка ґрунтується на кількох принципах, введення яких у практику функціонування органів самоврядування, досягнення і утримання відповідних стандартів в їх здійсненні викликає надійний імунітет самоврядної адміністрації стосовно корупційних заходів [1, с. 13–15].

«Головні принципи «Моделі 6 принципів доброго управління»:

1. Прозорість функціонування полягає у виробленні ефективних методів донесення інформації до мешканців та уможливлення їм легкого доступу до найістотнішої інформації на тему функціонування самоврядування.

2. Нетерпимість до корупції, у рамках якої опрацьовуються заходи, що впливають на зменшення неетичних дій, пропонуються цінності і принципи, які повинні бути основою створення етичного кодексу працівників установи.

3. Суспільна співучасть, яка стосується питань активної участі громадян в публічному житті, а органи самоврядування систематично проводять заходи, спрямовані на підвищення свідомості місцевої громадськості в галузі етики публічного життя.

4. Передбачливість або достосовування стратегічних планів до місцевої ситуації, що змінюється. Функціонування публічних установ і здійснення державних завдань на цій підставі відбувається у плановий і передбачуваний спосіб, причому влада веде активні заходи на користь включення місцевої громадськості до процесу формування довгострокових планів.

5. Професійність – цей метод впливає на покращення функціонування самоврядування і підвищення кваліфікації його працівників. У місцевих установах завдання повинні бути реалізовані компетентними особами, що ефективно використовують засоби самоврядування для виконання державних завдань та покращення обслуговування мешканців.

6. Звітність впливає на ефективне інформування місцевої громадськості про фінансові і організаційні аспекти свого функціонування, ефективно займається питаннями бюджету і бенчмаркінгу [1, с. 13–19].

У 2004 році Фонд ім. Стефана Баторія, Фонд розвитку місцевої демократії, Польсько-американський фонд свободи, «Газета Виборча», Центр громадянської освіти і Світовий банк спільно організували акцію, метою якої було поліпшення якості публічного життя, а також мотивування до громадянської активності через впровадження ряду управлінських і організаційних методів роботи в установах. У програмі могли брати участь адміністративні органи різних рівнів – кількатисячних містечок і великих міст. Програма «Прозора Польща» (детальна інформація про програму „Прозора Польща” за період 2004–2010 міститься за адресою www.przejrzystapolska.pl) сприяла зростанню громадянської свідомості і залученню до справи місцевої громадськості.

Серед переваг участі в програмі можна назвати:

1) шанс на прозоре і чітке визначення негативного ставлення до явища корупції і будь-яких нечітких механізмів в самоврядній адміністрації і в самому виконкомі;

2) визначення чітких процедур функціонування самоврядування, ознайомлення з хорошими прикладами, що мають місце в інших органах самоврядування і перенесення їх на місцевий ґрунт;

3) престиж і промоція органу самоврядування;

4) формалізація етичних принципів і антикорупційних законів,

5) виключення можливостей суб'єктивності у прийнятті управлінських рішень та відкритість до відвідувача,

6) нормалізація співпраці з громадськими організаціями,

7) удосконалення інформаційної політики,

8) освіти суспільства у справах діяльності самоврядування [1, с. 27].

В рамках Програми «Прозора Польща» разом вдалося виробити стандарти функціонування органів самоврядування, орієнтованих не на службовців, а на громадян.

Перевірена концепція змін і вироблені добрі приклади дозволили прийняти рішення про потребу поділитись знаннями і напрацьованими ідеями з адміністрацією за кордоном. Польські пропозиції були представлені в багатьох країнах, але до цього часу з найбільшою зацікавленістю зустрілися в Україні.

У 2004–2005 роках після успіху загальнопольської програми «Прозора Польща» найактивніші в сфері міжнародної співпраці осередки польської недержавної організації – Фонду розвитку місцевої демократії (ФРМД) – розпочали заходи у напрямку підтримки розвитку територіального самоврядування і громадянського суспільства в Україні. З 2005 року заходи програми Лабораторія «Прозора Гміна» та загальнопольської Акції «Прозора Польща» спільно з українськими установами і неурядовими організаціями почали пристосовувати і впроваджувати їх у деяких українських органах територіального самоврядування. Найбільшою активністю серед осередків Фонду виділяються: Центральний офіс у Варшаві, Тренінговий центр Фонду розвитку місцевої демократії у Щецині (ТЦ ФРМД у Щецині), Малопольський Інститут Територіального Самоврядування і Адміністрації ФРМД у Кракові (МІСТІА ФРМД у Кракові), Регіональний центр Фонду розвитку місцевої демократії в Любліні (ФРМД РЦ в Любліні) та Свентокшиський центр Фонду розвитку місцевої демократії. З української сторони осередки Фонду співпрацювали зі своїми найкращими перевіреними партнерами з Центральної, Західної а також Східної України. Серед найактивніший українських партнерів – Агенція регіонального розвитку «Донбас» з Донецька, Інститут Демократії ім. Пилипа Орлика в Києві та його тренінгові центри в Черкасах і Львові, неурядова організація «Європейський діалог» зі Львова, Подільський Центр прав людини з Вінниці, а також Карпатська Агенція Прав Людини ВЕСТЕД з Ужгорода.

До найцікавіших заходів Фонду, завдяки яким були передані найкращі досягнення програми «Прозора Польща» українським неурядовим організаціям і органам місцевого самоврядування, можна зарахувати:

1. Проект «Прозоре самоврядування в Україні – навчання представників українських органів самоврядування у сфері сучасного управління публічною адміністрацією», реалізований 2006 року. Головною метою проекту була передача досвіду у формуванні місцевої демократії найкращих польських прикладів функціонування адміністрації, в тому числі в галузі системи управління якістю ІСО 9001:2001, а також ІВА 4:2005 в установах, Моделі «6 принципів доброго управління», паблік рилейшнз в самоврядуванні і програми Лабораторія «Прозорої Гміни». Серед учасників проекту з України були представники публічної адміністрації на рівні самоврядування, неурядових організацій і експерти з 15 міст шести областей України: Волинської, Рівненської, Львівської, Донецької, Луганської, Вінницької та з Києва. Була видана публікація (понад 600 сторінок), що містить найкращі польські і українські приклади у сфері сучасного управління публічною адміністрацією.

2. Проект «Інтеграція України з Європою – через прозоре самоврядування» в 2007 році реалізувала громадська організація «Європейський діалог» зі Львова в партнерстві з ФРМД РО в Любліні. Заходи були розраховані на представників органів адміністрації та неурядових організацій міст Львівської області. Відбулися навчання і консультації польських експертів, навчальний візит до Люблінського воєводства а також був виданий бюлетень, з картами послуг двох українських органів самоврядування [15, с.2].

3. Проект «Прозора Україна – лідери для етичного самоврядування» в 2007 році переніс на український самоврядний ґрунт ефекти польських досвідів програм, що стосуються прозорості в публічній адміністрації. Головним пріоритетом цього заходу була спроба протидії явищу корупції в українській адміністрації, що в майбутньому вплине на формування адміністрації, гідної демократичного і громадянського суспільства.

4. У 2008 році проект «Прозора Україна. Створення ефектного і етичного самоврядування в Україні» включав навчання 60 експертів, готових працювати і допомагати впроваджувати принципи доброго управління через участь в Акції «Прозора Україна». Тренінги і навчальні візити українських експертів на першому етапі програми відбулися в Дніпропетровську, Черкасах і Львові, а потім у Мазовецькому, Малопольському, Люблінському та Західнопоморському воєводствах. Одним з важливих промоційних заходів була широка суспільна дискусія на тему етичних принципів будівництва демократичного громадянського суспільства та територіального самоврядування в Україні.

5. У 2009–2011 роках РЦ ФРМД у Любліні з громадською організацією «Європейський діалог» зі Львова приступив до проекту «Центр Польсько-української співпраці», реалізованого гміною міста Краснік. У дворічній роботі взяло участь декілька установ з Польщі і України. Головною метою проекту було створення польсько-української системи обміну знань і досвідом для публічної адміністрації, громадянських організацій і суб'єктів господарської діяльності а також промоція транскордонної співпраці у сфері екологічного туризму [14, с. 3].

Заходи в Україні відбувалися в усіх 24 областях та Автономній Республіці Крим. Завдяки розповсюдженню ефектів проектів у вигляді публікацій та консультацій, що надаються неурядовими організаціями і запроваджених послуг в органах самоврядування, а також дистанційним навчанням. У заходах в рамках проектів взяло участь понад десяти тисяч непрямих бенефіціарів та пересічних громадян України.

Висновки. Польща, починаючи з 1989 року, зробила великий прогрес в процесі конституційної трансформації, розвитку місцевого самоврядування і громадянського суспільства. У демократичній державі одним з найважливіших пріоритетів є і завжди має бути співпраця публічної адміністрації з неурядовими організаціями.

Реалізація міжнародних проектів польськими і українськими партнерами на основі програми «Прозора Польща» підвищує результативність впровадження сучасних методів управління в публічній адміністрації у співпраці з місцевою громадськістю. Пропоновані заходи і передані знання починаються до здобуття нових умінь, що, як наслідок, впливає на розвиток самоврядування і громадянської активності в Україні.

Література

1. *Dwadzieścia lat Fundacji Rozwoju Demokracji Lokalnej.* – К. : Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej, Warszawa, 2009. – 100 s.
2. *European Governance a white paper.* – К. : Commission of the European Communities, Brussels, 2001. – 35 p.
3. *Europejska Karta Samorządu Terytorialnego.* Strasburg 15.10.1985. – К.: Dz. U. z dnia 25 listopada 1994 r. – 6 s.
4. *Kijowski D.R. Partycypacja obywatelska w samorządowych procesach decyzyjnych/ D. R. Kijowski // Samorząd terytorialny.* – 2010. – nr 1-2. – С. 11.
5. *Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні: Моногр. / Коліушко І. Б. – К. : Факт, 2002. – 260 с.*
6. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* – К. : F.H. „Lubellus”, Kraków, 2004. – 48 с.
7. *Місцеве самоврядування у громаді: практичний посібник для депутатів місцевих рад та активістів громад./ За ред. А. Ткачука. – К.: Інститут громадянського суспільства: ТОВ „ІКЦ ЛЕСТА”, 2004. – 288 с.*
8. *Польський досвід реформування системи самоврядування з перспективи планованої адміністративної реформи в Україні / [редакція Й. Квятковський]. – К.: Краків, 2005. – 235 с.*
9. *Проект Закону України «Про територіальний устрій України» № 4182 від 10 березня 2009 року : [Електронний ресурс] // Інститут громадянського суспільства. – Режим доступу: <http://www.csi.org.ua/www/?p=91>.*